

Олег Бажан (Київ)

МОВНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДЗЕРКАЛІ ХХ З'ЇЗДУ КПРС

У сучасній вітчизняній історіографії не піддається сумніву той факт, що ХХ з'їзд КПРС став вагомим кроком в процесі десталінізації радянського суспільства. Доповідь М.Хрущова на партійному форумі про негативні наслідки культу особи Й.Сталіна, «грубі порушення ленінських принципів національної політики КПРС» започаткувала зміну курсу правлячої партії у внутрішній політиці держави, відіграла важливу роль у поживленні суспільно-політичного та культурного життя в УРСР. Ухвалені на ХХ з'їзді резолюції, в яких підкреслювалась необхідність розширення прав союзних республік у господарському та культурному будівництві, вселяли певний оптимізм у середовищі української наукової та творчої еліти щодо корекції діяльності партійних та державних установ у вирішенні національного питання.

Критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних і невластивих явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій народу. Ознаки зростаючої та неконтрольованої кампанії по «переоцінці цінностей» в літературних та наукових колах відразу були помічені радянськими спецслужбами. В довідці ІV Управління КДБ при РМ УРСР повідомлялось: «Серед деякої частини істориків, літераторів та журналістів з'явилась тенденція заперечення націоналізму на Україні в 1920–1940 роках. Окремі з них стверджують, що український та єврейський націоналізм видумані, як привід для розправи з неугодами працівниками, що потрібно критично переглядати партійні та радянські рішення з питань боротьби з націоналізмом так як певно вони в більшості базуються не на справжніх фактах, а на підтасованих хибних матеріалах, сфабрикованих по вказівці “зверху”»¹.

Для підтвердження своїх спостережень автори аналітичної довідки вказували на поведінку доктора історичних наук, професора, завідувача відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР І.Гуржія, який категорично відмовлявся виступати опонентом по кандидатській дисертації І.Редькіної «Розвиток народної освіти і політосвітньої роботи в УРСР у роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.)»¹, мотивуючи свої дії тим, що «Редькіна придумує український націоналізм в Наркомосвіти та органах освіти. Пора завершувати з цим. Скільки тисяч кращих представників української інтелігенції невинно

¹ Попри власну критику професор І.О.Гуржія таки погодився виступити опонентом кандидатської дисертації Ірини Редькіної, яка була захищена 12 липня 1956 року на засіданні Спеціалізованої вченої ради при Інституту історії АН УРСР. (Див.: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С. 247.)

загинуло? Скільки ми втратили письменників, артистів, педагогів, наукових співробітників, їм числа немає. Замість того, щоб написати правду, вона продовжує зводити наклеп на чесних людей. Годі цих інсинуацій про український націоналізм, люди були невдоволені тими чи іншими неподобствами нашого життя, а їм “пришивали” націоналізм”².

Звертали увагу радянські спецслужби і на висловлювання завідувача відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР, кандидата історичних наук Ф.Шевченка, який у присутності колег стверджував: «Головною причиною відставання в розвитку суспільних наук на Україні є систематичне побиття національних кадрів “дугими” процесами, арештами, боротьбою з надуманим українським націоналізмом. Після громадянської війни, після петлюрівщини, проминуло майже 40 років, а “націоналістів” стало більше, де ж логіка? Залякали людей. Спостерігаючи долю багатьох літераторів, істориків, економістів, філософів, немало людей бояться займатися суспільними науками... Потрібно здійснити переоцінку багатьох питань історії України. Потрібно переглянути оцінку Куліша, Драгоманова, Антоновича, Грушевського. Потрібно по-новому підійти до ролі української буржуазії в національно-визвольному русі»³.

Традиційні збори, які відбувались в руслі ідеологічної кампанії по обговоренню матеріалів XX з'їзду КПРС, як правило не залишали нікого байдужим. Наприклад, ні секретарю Київського обкому КПУ Г.Гришку, ні спеціально прибулому з Москви міністру культури СРСР М.Михайлову так і не вдалося ввести «в спокійне русло» збори активу працівників культури м. Києва, які відбулися 15 березня 1956 року. Керівництво обкому КПУ повідомляло першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка про те, як на згаданих та й інших зборах «...окремі комуністи у своїх виступах під виглядом засудження культу особи намагалися поставити під сумнів політику партії в минулі роки і виступили з демагогічними і навіть непартійними заявами»⁴.

Прикметно, що завжди обережний О.Корнійчук у своєму виступі на зборах у Спілці письменників України, присвячених роботі XX з'їзду, нагадав про примаару націоналізму, яку постійно шукали в Україні. О.Корнійчук підняв питання про те, що поет В.Сосюра неправильно критикувався за вірш «Любіть Україну»⁵. Особливо налякали партійне керівництво столиці виступи поетів Л.Вишеславського та А.Малишка. Зокрема, Л.Вишеславський висловив думку, що давно треба покінчити з поясними поклонами – «спасибі тобі, наш старший брате», підкреслюючи, що український народ не менш великий, ніж російський, він також заявив, що досить зображувати Шевченка, заглядаючи в рот Чернишевському⁶. Промова А.Малишка, на думку першого секретаря Київського обкому КПУ Г.Гришка, взагалі нагадувала «панахиду по українському народові – у 1930-х роках хліба-солі не було, а людей сажали в тюрми». Наприкінці виступу поет озвучив пропозицію: «Треба не ставити зверху вождя українському народу, а треба по-справжньому обирати навіть секретаря ЦК»⁷.

З неприхованим болем поет Д.Павличко на письменницькому форумі говорив про те, що українська молодь не знає історії тієї землі, на якій вона живе. Знає, де стоять ботфорти Петра І, але не знає, де похований Богдан Хмельницький, знає про П.Пікассо, інших художників і музикантів світу, але не знає, що український народ мав таку видатну співачку, як Соломія Крушельницька.

Порівнюючи широковідомі факти, Д.Павличко цілком слушно запитував: «Чому книги монархіста Шульгіна великими тиражами видаються в Росії, а творчість талановитого українського літератора В.Винниченка так і не знайшла свого вдячного читача. Чому в Москві та інших містах Росії споруджуються пам'ятники тим, хто уславив російську націю, а у Львові так і не спромоглися за десятиріччя спорудити пам'ятник Івану Франку. Чому розмови про розширення сфери вжитку української мови так і залишаються розмовами, викликаючи кипіння пристрастей на зустрічах з інтелігенцією, імпровізованих мітингах, на конференціях»⁸.

Про існуючі перегини в сфері національної політики говорилося і на третьому з'їзді композиторів, який відбувся у Києві 26 березня 1956 року. Заклики виправити помилки в національному питанні звучали з вуст музикознавця Довженка, який стверджував, що в посиленні націоналістичних настроїв в Україні винні саме «москвичі»: «Товариші, нам заборонили метод порівняння, тобто українську творчість не можна порівнювати з російською, як би не було якої-небудь переваги. Але, товариші, адже це цілком природний процес росту національної культури і Володимир Ленін говорив, що при соціалізмі може бути таке становище, коли хтось когось може наздогнати <...> Тому і вийшло так, що ми зовсім роззброїли наших молодих композиторів. Можна привести такий приклад, коли наші молоді композитори Гордійчук та Дремлюга захищали дисертацію в консерваторії. Відомі вам професори висловились, що ці дисертації вносять певний вклад в розвиток української культури. Але що у нас вийшло? Тут говорять, що ці роботи вносять вклад в українську культуру, а в Москві деякі «олівці» з ВАКу вважають, що ці роботи не заслуговують того, щоб їм присудили ступінь <...> Адже ВАК чим займається? Він розглядає дисертації, при чому він майже не знає української культури, зовсім не знає української мови. Так невже ми не можемо домогтися того, щоб 40-мільйонному українському народу довірити присудження кандидатських та докторських дисертацій».

Під враженням доповіді М.Хрущова про культ особи Й.Сталіна композитор А.Кос-Анатольський закликав своїх колег розвивати національні особливості української національної музичної культури: «... Музична культура найтісніше пов'язана з рідною мовою. Адже мова впливає на ритм, на структурну побудову і гармонічні особливості цієї музики. Коли рідна мова не шанується, нехтується, то це вже перша ознака майбутнього занепаду і рідної національної за формою і соціалістичної за змістом музики. Тимчасом ми бачимо на Україні в консерваторіях, що там панує атмосфера повної байдужості до рідної мови, до традицій української національної музичної культури минулого <...> в деяких консерваторіях

із української мови залишилась тільки вівіска і накази директора і ніхто там української мови не вивчає і не вживає /оплески/. <...> Товариші, уявіть ви собі Чайковського, або Глінку, які не розуміють і не знають російської мови! А у нас таке явище повсякденне. Багато композиторів не знають української мови, не читають української літератури. Як же такий композитор може писати українську оперу чи українську пісню, коли він не знає мови?».

З трибуни з'їзду професор Львівської консерваторії А.Кос-Анатольський звернувся до міністерств культури і вищої освіти з вимогою «покласти край атмосфері байдужості до української мови і традицій української музичної культури в консерваторіях України та докласти заходів для того, щоб забезпечити виховання повноцінних національних музичних кадрів, здатних належно розвивати соціалістичну змістом і національну формою українську радянську музичну культуру»⁹.

Полум'яна промова А.Кос-Анатольського спонукала представника делегації білоруських композиторів та мистецтвознавців Цитовича відмовитись від підготовленого задалегідь виступу-привітання до учасників III з'їзду композиторів України. В короткому експромті Цитович звернув увагу учасників зібрання на вкрай низький показник підготовки українськими консерваторіями музикознавців-етнографів, а також про відсутність українських нотних видань у Білорусі¹⁰.

Необхідно відзначити, що представники української інтелігенції не лише ділилися наболілим, а й послідовно ставили ці питання перед вищими органами державної влади і державного управління УРСР і СРСР. Як стверджує дослідник В.Баран, наприкінці 1956 – на початку 1957 року до державних органів надійшла значна кількість листів від громадян України, в яких пропонувалось розширити застосування української мови у спортивних організаціях, дошкільних закладах, вузах, на виробництві, транспорті, у сфері зв'язку, налагодити випуск технічної літератури¹¹.

Листи письменників, учителів, викладачів вузів із вимогами поширювати українську мову та культуру надходили також до редакцій газет та журналів. Характерним в цьому відношенні став лист сина Івана Франка – Тараса, надісланий в газету «Правда» 6 вересня 1956 року. В своєму дописі він висловив щире стурбованість зростанням кількості російських шкіл у великих промислових та культурних центрах України, невиправданим коректуванням шкільних програм з української мови та літератури, спланованими депортаціями українського народу шляхом здійснення оргнабору. «...Дружба народів, – підкреслював Т.Франко, – повинна бути дієвою, а не декларативною. Єдиною міцною основою дружби народів є рівноправність народів. в СРСР не може бути народів “обраних” і “народів другого гатунку”. Всі народи рівні і рівноцінні. Всі повинні розвивати культуру всебічно»¹².

Широкого розголосу набули демарші стосовно мовних питань А.Малишка, які отримали найнегативнішу оцінку вищого політичного керівництва. 4 вересня 1956 року, виступаючи в Дрогобичі на урочистому засіданні, присвяченому

100-річчю з дня народження І.Франка, А.Малишко навів такі аргументи: «Хіба ж Ленін міг говорити в Кремлі французькою мовою, або, невже ж Мао-Цзедун міг би співати колискову своїм дітям іншою мовою, ніж китайською?». Поет дорікав партійному керівництву, яке, на його думку, не розуміло питань української культури і вважало, що «шматок хліба і свиняча шкіра на чоботи для селянина важливіше культури і мови»¹³.

Як «націоналістичні випадки» розцінювались органами держбезпеки намагання письменників В.Минка та І.Гончаренка при заповненні анкет під час перетину державного кордону (під час туристичної подорожі в травні–червні 1956 року до НДР) підкреслити свою національну приналежність шляхом заповнення графи «підданство» словами «підданий України», а також їх висловлювання серед групи радянських туристів про необхідність зменшення кількості російських друкованих видань в Україні, українізацію всіх шкіл в республіці, «приєднання Кубані до України»¹⁴.

Визнання компартійною елітою деяких своїх помилок, лібералізація суспільного й культурного життя, атмосфера змін, навіяна рішеннями ХХ з'їзду, дозволяли українській інтелігенції, творчій молоді відчутти себе більш розкутими, мати право формулювати власну думку, відмінну від офіційної точки зору.

Проводячи моніторинг розбурканого хрущовськими реформами українського суспільства, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 року кількість антирадянських проявів серед інтелігенції та молоді, особливо в потужних промислових та культурних центрах УРСР, різко збільшилась. Якщо з 1 січня по 1 жовтня 1956 року в Києві мало місце 190 випадків антирадянського характеру, то за жовтень – листопад 1956 р. таких проявів було зафіксовано 225. Зростання політичного напруження спостерігалось і в першій столиці радянської України. За підрахунками органів КДБ, у жовтні – грудні 1956 р. кількість антирадянських проявів у м. Харкові серед інтелігенції і молоді в порівнянні з 1955 роком збільшилась у 6 разів.

За спостереженнями спецслужб, прояви антирадянської діяльності найбільше були помічені в колективах вчених, серед професорсько-викладацького складу, середовищі творчої інтелігенції. «Активізації ворожої діяльності антирадянських елементів» серед студентства, створення різноманітних молодіжних товариств і угруповань (4 управлінням КДБ при РМ УРСР в 1956 р. на території республіки було ліквідовано 9 молодіжних антирадянських груп, з числа учасників яких заарештовано 14 осіб, профілактовано – 28) на думку працівників Комітету держбезпеки сприяли колишні політв'язні, які масово повертались до рідних домівок з ГУЛАГу.

Аналізуючи протестні настрої серед населення Української РСР, органи КДБ прийшли до висновку, що в переважній більшості антирадянські прояви виражалися у закликах до зміни державного устрою в СРСР, наклепах на марксистсько-ленінську теорію, внутрішню та зовнішню політику КПРС, образах на адресу вищого партійного керівництва. Разом з тим, все більше занепокоєння

спецслужб викликала ситуація в творчих організаціях, коли «деякі письменники... неправильно трактують питання розвитку української культури і під виглядом критики недоліків по суті повторюють наклепницькі вигадки закордонних реакціонерів і пропагують буржуазно-націоналістичні погляди. Потрібно відзначити, що деякі письменники під виглядом боротьби за розвиток української культури починають вести відверту націоналістичну роботу»¹⁵.

Помітне зростання протестних настроїв в Україні спостерігалось в часи Угорської революції. Протягом жовтня – листопада 1956 року органи КДБ зафіксували 141 випадок «ворожих висловлювань на виправдання фашистського заклоту в Угорщині та засудження допомоги радянської держави угорському народу»¹⁶. Розмаїтість в оцінці угорських подій різних соціальних та національних груп населення України змусила органи політичного керівництва УРСР приділити значну увагу агітаційно-пропагандистській роботі щодо формування громадської думки, спрямованої на підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС. З метою посилення ідеологічного та психологічного тиску на населення майже у всіх містах України були проведені відкриті збори партійних та комсомольських організацій, бесіди, мітинги трудящих, на яких виступали члени Президії, секретарі ЦК КПУ, члени бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії, працівники апарату ЦК, діячі науки та культури. Однак не завжди партійним функціонерам на місцях вдавалося до кінця дотриматися розробленого ідеологічним апаратом ЦК КПУ сценарію роз'яснювальної роботи серед робітників, колгоспників, інтелігенції, студентів, молоді на покращення «політичної пильності», «зміцнення дружби народів СРСР та всіх країн соціалістичної співдружності». Під час обговорення на ініційованих «зверху» зборах подій в Угорщині траплялись випадки, коли представники творчої інтелігенції свідомо торкалися питань розвитку національної культури. Перший секретар ЦК КПУ О.Кириченко, інформуючи Президію ЦК КПРС про відгуки населення на події в Польщі, Угорщині та Єгипті у звіті від 12 листопада 1956 року зазначав: «Особливо багато розмов ведеться про те, що мовляв на Україні недооцінюється українська мова. <...> Окремі письменники висловлюють думку, що на Україні фактично проходить як би русифікація і що це негативно позначається на розвитку української культури. Крім того, вони заявляють, що у представників зарубіжних країн, особливо країн народної демократії, які відвідували Україну, викликає подив і негативні висловлювання та обставина, що у багатьох містах і робітничих селищах громадсько-політична робота та культурно-просвітницька робота проводиться російською мовою, і що це також використовується в антирадянській пропаганді як всередині країни, так і за кордоном українськими націоналістами та іншими ворогами радянського народу»¹⁷.

Відкриті виступи української інтелігенції на захист рідної мови на тлі ускладнення міжнародної ситуації у зв'язку з подіями у Польщі та Угорщини спонукали ЦК КПУ звернути увагу на існуючі проблеми в національно-культурній сфері. Вище політичне керівництво республіки рекомендувало

партійним, радянським установам, органам суду, прокуратури проводити свою діяльність мовою в залежності від національного складу населення. Міністерствам та відомствам, у віданні яких перебували середні та вищі навчальні заклади, була дана вказівка покращити ситуацію з забезпеченням підручників та посібників на українській мові. Мовний фактор мали враховувати і місцеві органи народної освіти, які в разі наявності дітей бажаних навчатися українською мовою, повинні були відкривати відповідні школи або паралельні українські класи в російських школах¹⁸.

Пом'якшення в мовній сфері в найближчий час найпомітніше позначилось у видавничій сфері. Так протягом 1957–1958 років побачили світ ряд україномовних видань – «Український історичний журнал», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія», «Економіка Радянської України», «Радянське літературознавство». Всього на 1958 рік з 64 назв журналів, які виходили в Українській РСР, 47 були україномовні¹⁹.

Однак позитивні тенденції у видавничій сфері не задовольняли в повній мірі національні запити українського суспільства. Активізація дій правлячого режиму в проведенні політики русифікації наприкінці 1950-х років лише пришвидшив становлення громадського руху на захист української мови.

¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.1. – Оп.11. – Спр.42. – Арк.83.

² ДА СБУ. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.42. – Арк.84.

³ Там само. – Арк.84, 166.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4256. – Арк.11.

⁵ Там само. – Спр.4255. – Арк.59–63.

⁶ Там само. – Спр.4256. – Арк.11–12.

⁷ Там само. – Спр.4255. – Арк.62.

⁸ Там само. – Оп.31. – Спр.1955. – Арк.18–28.

⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України. – Ф.661. – Оп.1. – Спр.277. – Арк.258–260.

¹⁰ Там само.

¹¹ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С.223.

¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4587. – Арк.73–74.

¹³ Там само. – Спр.4262. – Арк.65.

¹⁴ ДА СБУ. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.42. – Арк.98.

¹⁵ Там само. – Арк.10, 96–98.

¹⁶ Там само. – Арк.102.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4248. – Арк.312–313.

¹⁸ Там само. – Арк.314.

¹⁹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: В 3-х т. – К., 2004. – Т. 2. Радянський проект для України. – С.498.